

“ALPOMISH” DOSTONIDA LEKSIK-FONETIK DIALEKTAL SO‘ZLAR

Xusniddin Xaitov

Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi o‘qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6034211>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 15-dekabr 2021

Ma’qullandi: 15-yanvar 2022

Chop etildi: 5-fevral 2022

KALIT SO‘ZLAR

Leksik-fonetik dialektal so‘z, undosh, til o‘rta, sirg‘aluvchi, jarangli, “Laqaylar: ba’zi so‘zlar va iboralarning dialektolgik mazmuni”, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “Zomin til qomusi”, N.Nazarov, B.To‘ychiboyev, Q.Qashqirli.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Alpomish” dostoni leksikasidagi leksik-fonetik dialektal so‘zlarning qo‘llanilishiga oid fikr-mulohazalar bayoni keltirilgan. Doston matnida uchragan leksik-fonetik dialektal so‘zlar ajratib olinib, har biriga batafsil tavsif berilgan. Shuningdek, doston matnidagi leksik-fonetik dialektal so‘zlar dialektizmning bir turi sifatida ilmiy-nazariy yondashuv asosida tahlil etilgan.

O‘zbek dialektologiyasi adabiy tilimizni boyituvchi ichki manbadir. Biroq faqatgina so‘zlar bilan emas, shevashunoslikdagi bir qancha dialektal qonuniyatlar ham adabiy tilga singib borishini ko‘rish mumkin.

“Milliy tilning quyi formalari bo‘lgan mahalliy dialektlar va xalq shevalarining ham adabiy til bilan bog‘liqlik jarayoni va o‘zaro aloqasi doimiy hodisa sifatida davom etib turadi. Mahalliy dialektlar va xalq shevalaridan qandaydir formalar doimo asta-sekinlik bilan adabiy tilga o‘ta boradi, uni to‘ldiradi va boyita boradi”. [1, 6] Adabiy tilga asta-sekinlik bilan o‘tib borgan formalardan biri dialektal fonetik hodisadir.

“Muayyan fonetik sharoitda so‘z o‘zaklari yoki negizlaridagi yondosh tovushlarning bir-biriga ta’siri, birikuvchi bo‘g‘in yoki so‘zlardagi tovushlarining

to‘qnashuvi, ohangdoshlik va shu kabilar orasida yuz beradigan tovush o‘zgarishlari fonetik hodisalar hisoblanadi. Fonetik ma’lum hodisalar ma’lum qonuniyat zaminida vujudga keladi”. [2, 57] Natijada so‘z tarkibida fonetik o‘zgarish kuzatiladi:

“FONETIK O‘ZGARISH. So‘zning fonetik tuzilishida bo‘ladigan o‘zgarish; fonetik o‘zgachalik yuz berishi. Mas., sarg‘aymoq so‘zi asli sarg‘armoq bo‘lgan, ya’ni so‘zida fonetik o‘zgarish – r ning y ga aylanishi (o‘zgarishi) yuz bergan.” [3, 123]

Fonetik o‘zgarishlar esa dialektal xususiyatdir. Bunday dialektal xususiyatlarni xalq dostonlari matnida ham ko‘rish mumkin. Milliy eposimiz “Alpomish” matnida uchraydigan dialektizmlarni o‘rganish va tadqiq qilish fonetik hodisalar dialektal so‘z turlarining xususiyatlarini ta’minlovchi omil ekanligini ko‘rsatdi deyish mumkin.

Turli fonetik hodisalar ham hududiy-mahalliy xususiyatdir. “Har bir xalq o‘z mahalliy shevalarida muloqat yuritadi, binobarin, xalq o‘z shevasi bilan birga yashaydi va sheva ham xalqning butun borlig‘ini, moddiy va ma‘naviy dunyosini, his-tuyg‘ularini ifoda qiladi...” [4, 3]

Xalqning butun borlig‘ini, moddiy va ma‘naviy dunyosini, his-tuyg‘ularini ifodalashda fonetik hodisalar bilan bog‘liq leksik-fonetik dialektal so‘zlar ham muhim deyish mumkin.

Leksik-fonetik dialektal so‘zlar – ba‘zi dialektal asosning tarkibida bir va undan ortiq tovushning fonetik o‘zgarishi natijasida shakllanadi. Leksik-fonetik dialektal so‘zlar adabiy tildagi so‘zning fonetik hodisalar bilan ifodalanishidir. Quyidagi parchada leksik-fonetik dialektal so‘zlarni adabiy tildagi so‘zdan farqlanadi:

Biylar: “Mazmuni bu odamlar bizning kelganimizdan bexabar qoldi”, – deb otini o‘zi boylab, ma‘raka-maylisga kelib o‘tira berdi.[5, 13]

Berilgan parchada majlis so‘zining birinchi bo‘g‘inidagi til oldi, portlovchi, jarangli [j] undoshi til o‘rta, sirg‘aluvchi, jarangli [y] undoshiga o‘zgarishi natijasida **maylis** leksik-fonetik dialektal so‘zni hosil qilgan. Doston matnida dialektal so‘zning bu turi ham juda ko‘p uchraydi. Bu tabiiy, albatta, negaki dialektal birliklarning muhim xususiyatlaridan bir ham so‘zning adabiy tildagi holatidan fonetik jihatdan farqlanishidir. Dialektalogiya sohasida o‘rganilgan aksariyat tadqiqotlarda leksik-fonetik dialektal so‘zlar e‘tibordan chetda qoldirilgan. Dialektizmning bu turi N.Nazarovning monografik tadqiqot ishida uchraydi.

Qirq kecha-yu qirq kunduz bo‘lgandan kay to‘y tarqaydigan kuni bo‘ldi. [5, 14] Bu gapdagi **kay** birligi adabiy tilda **keyin** ma‘nosida qo‘llanilgan. Keyin ravish

so‘z turkumiga mansub, paytni ifodalaydi. So‘z tarkibidagi [i], [n] tovushlarning tushishi, birinchi bo‘g‘indagi [e] unlisi [a] unlisiga almashgan, bu xususiyatlar leksik-fonetik dialektal so‘zga xosligini qayd etish mumkin.

Kalma shahodat musurmonning tiliga,

Azamat bosh berar dinning yo‘liga.

Turarim yo‘q Boysun-Qo‘ng‘irot eliga.

[5,19]

Birinchi satrdagi **kalma** birligi ham fonetik hodisaga uchragan. Bunda ikkinchi bo‘g‘indagi [i] unlisi tushib qolgan hamda dialektal ma‘no hosil qilib, leksik-fonetik dialektal so‘zning namunasiga aylangan. Bu so‘z arabcha bo‘lib, jumla, so‘z, qisqa gap ma‘nolariga ega. So‘zdagi fonetik hodisa esa mahalliylikni ta‘minlagan, dialektal xususiyat va ma‘no kasb etishga sabab bo‘lgan.

Davlat qo‘nsa bir chibinning boshiga,

Semurg‘ qushlar salom berar qoshiga, [5, 19]

Parchadagi **chibin** dialektal birligi – leksik-fonetik dialektizmdir. Bu dialektal so‘z “Alpomish dostonining izohli lug‘ati”da ham sharhlangan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “Chibin *dial.* Chivin” dir. [6, 365] Chibin so‘zidagi [v] tovushi [b] tovushiga almashgan, natijada dialektal xususiyat shakllantirgan.

Seni ko‘rib ichim o‘tday kuyadi,

Quvrab ketgan emchaklarim iyadi.

[5, 343]

Ikkinchi qatordagi **quvrab** ravishdoshi tarzida kelgan dialektizmning asosi quvra – so‘l, (gullarning so‘lishi) quri ma‘nolarini bildiradi. Quri asos tarkibida [v] tovushi ortishi, [i] tovushining [a] tovushga almashishi natijasida leksik-fonetik dialektizm turiga aylangan va bu birlik **-b** ravishdoshi bilan qo‘llanilgan.

*Borganda tegadi bodom qobog'ing,
Qulli bo'lsin, akajon, arg'umog'ing,*
[5, 78]

Misrada kelayotgan qoboq birligi leksik-fonetik dialektizmning namunasi. Qoboq – ko'z va kiprik oralig'idagi qism. Bu birlikning adabiy tilda qovoq deb atalishi ma'lum. "Qovoq – ko'z kosasini qoplovchi, ochilib-yopiluvchi teri". [6, 591] Aksariyat yozma badiiy adabiyotda qaboq tarzda ham ishlatiladi. Nasriddin Nazarov monografiyasida: "Qabaq – 1.Qosh bilan ko'zning orasi, qovoq. Ana sho, badam qabaq qiz jaxti" deya izohlangan. [7, 137]

Ko'p aynalib mening ko'nglim bo'lmagin,

Meshni so'rab sen ham ishdan qolmagin. [5, 348]

Birinchi qatordagi **aynalib** ravishdosh ko'rinishidagi dialektizm N.Nazarovning "Laqaylar: ba'zi so'zlar va iboralarning dialektologik mazmuni" kitobida **aynalip-uyriluv** juft holatida uchramiz. "Aynalip-uyriluv – mulozamat ko'rsatmoq, erkalamoq. Aynalip-uyriluv qudag'iyilarg'a xizmet qip jiri". [7, 8] Ikkinchi qatordagi **mesh** idishi tilga olingan. Xuddi shu kitobda bu so'z ham uchraydi. "Mesh – suv yoki ayron quyish uchun molning terisidan yoki brezentdan ishlangan idish. Meshke suv suv quyip shamlga ilip qo'ysang, yaxlab turadi". [7, 86] "Zomin til qomusi"da: "Mesh. 1. Suv, qimiz, ayron, moy saqlash uchun teridan tayyorlangan to'rvaga o'xshash idish. Enam har qishta bir mesh sarimoy jo'natadi". [8, 366]

*Men biluvda erta choshka o'lasan,
Yodigorga nega zulm qilasan?!* [5, 351]

Dastlabki misra tarkibidagi **biluv** birligi **bilishimcha** ma'nosida kelyapti. Bil asosiga **-uv** harakat nomi qo'shilgan. Adabiy til variantida gap tarkibida

bilishimcha so'zi kirish so'z sifatida ishlatiladi. N.Nazarovning "Laqaylar: ba'zi so'zlar va iboralarning dialektologik mazmuni" kitobida **choshka** dialektizmiga berilgan izoh: "Choshke – ertalab, quyoshning ko'tarilgan vaqti". [7, 128] Faqat dostonidagi dialektizmning oxirgi tovushi **[a]** tovushi, N.Nazarov izohidagi dialektizmida esa **[e]** tovushi farqli holatda ekanligini ko'rish mumkin.

*Yig'laydi Barchinoy chochini yoyib,
Kanizlarman birga turib sarg'ayib.*
[5, 111]

Adabiy tilda qo'llaniladigan soch so'zining ilk tovushi – til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz **[s]** undoshining o'rnida til oldi, qorishiq, jarangsiz **[ch]** tovushi kelishi bu birlikka dialektal ma'no yuklagan.

*Qul ichinda mehribonim sen eding,
Sen ham meni unutdingmi, bobojon?*
[5, 337]

Dastlabki qatorda kelayotgan **ichinda** birligi tarkibida til oldi, portlovchi, jaranli **[n]** undoshining ortishi natijasida dialektal ma'no kasb etgan.

Asarning boshlanish qismidagi quyidagi gaplarga e'tibor qaratish mumkin: *Boybo'ri bilan Boysari – ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri shoy edi.* [5, 12] Har ikki gap tarkibida **ikkovi, shoy** so'zlari leksik-fonetik dialektizmdir. Birinchisida **[i]** tovushi tushgana bo'lsa, ikkinchisida bo'g'iz **[h]** undoshi o'rnini til o'rta **[y]** undoshi egallagan.

Biylar shul vaqtda ovdan qaytdi; bu yoqdan shul vaqtda farzandlar yer yuziga tushdi. [5, 14] Gap tarkibidagi **shul**ni ham dialektizm deyish mumkin. Adabiy holatdan farqlanadi. Bunda **[l]** tovushi qo'shilgan holatda tarixiy dialektizm deb aytishga asos adabiy tilning shakllanib borib, shu olmoshining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Xudo deyin, yaratganga jilayin,

O'z akama qanday zakot berayin. [5, 17]

Jilayin – yig'layin degani. So'zboshidagi [y] undoshi [j] undoshiga almashgan. Dostonda bu kabi holatlar juda ko'plab uchraydi.

*Qo'lim **chechib** ozod qilgin o'zimdi, **Munday** kunda menga o'lim lozimdi(r).* [5, 34]

Birinchi qatordagi **chechib** hamda ikkinchi qatordagi **munday** birliklari – leksik-fonetik dialektizmlardir. Til o'rta, sirg'aluvchi, jarangli [y] tovushi o'rnida til oldi, qorishiq, jarangsiz [ch], lab-lab, portlovchi, jarangli [b] tovushining o'rnida lab-lab, portlovchi, jarangli [m] tovushi kelgan. Tovush almashish fonetik hodisasi yuz bergan.

*Davlatimdan adras-kimxob kiyaman, Haqdan kelgan ishga bo'ynim **iyaman**,*

*Alpomishga tekkin desa, kuyaman, Yurt egasi Kayqubodga **tiyaman**.* [5, 296]

Yuqorida qo'llanilgan **iyaman**, **tiyaman** fe'llari leksik-fonetik dialektal so'zdir. Adabiy tildagi egmoq, tegmoq so'ziga mos keladi. Ushbu birliklardagi [e] unlisi va [g] undoshi fonetik hodisaga uchrab [i] va [y] undoshiga almashib ketgan.

O'li-tiri ekanimni bilmasa, Uchib chiqay desam, qanot bo'lmasa, Chiqmoqqa tangirim yo'lni bermasa, G'arib o'ldim, hech kim meni bilmasa. [5, 223]

O'li-tiri birigidagi –k undoshi tushishi leksik-fonetik dialektizmga asosdir.

*"Saman **sariga** tush, yo olapocha to'riga tush, shapaqning zo'riga tush", – deb qo'riqni soldi, yollari eshilgan ipakday bir chipor otning bo'yniga tushdi.* [5, 77]

Ushbu gapda **sari** dialektal so'zining

tarkibidagi [q] undoshi fonetik hodiasaga uchragan. Sariq so'zi sifat so'z turkumiga mansub bo'lib, bu holat hozir ham qipchoq sheva vakillarida o'zgarmagan. "**Sari** – sariq. Sharqiy gruppada qipchoq shevalarida sariq so'zining ham bir nechta ma'nolari bor. Avvalo, u ham asosan rangni bildiradi". [9, 28]

*Orqamdagi chochbovmatim **tuyildi**, Solib qo'ygan bul to'shagim **jiyildi**, O'ylab ko'rsam, ko'rgan tushim qiyindi(r),*

Bul tushning tabgiri, qizlar ne bo'ldi? (5, 95)

Misralarda kelayotgan **tuyildi** – tugildi, **jiyildi** – yig'ildi ma'nolariga ega bo'lib, dialektal xususiyatni ifodalab kelgan. Birinchi birlikda [g] undoshi [y] undoshiga, ikkinchisida esa [y] undoshi [j] undoshiga almashgan.

*Xonning Chibor oti toza **tingnab** qaradi.* [5, 96]

Gapdagi **tingnab** dialektal so'zi tarkibida ham undosh almashgan. Ya'ni [l] unodoshi o'rnida [n] undosh kelgan. Bu birlik eshitmoq ma'nosini bildiruvchi tinglamoq ma'nosini ifodalaydi.

*Japsar yorib Chilbir cho'lga qaradi, Boychiborman Qorajonni ko'radi, Ko'p pushaymon qilib oyim **jiladi**.* [5, 110]

Jiladi – dialektal so'z. Matnda yig'lamoq ma'nosida ishlatilgan bo'lib, tarkibidagi [y] undoshi [j] unodoshiga almashgan, asosdagi [g'] undoshi tushib qolgan. Shuningdek, jiladi (jilmoq) – ketadi ma'nosida ham kelishi mumkin, ya'ni jilmoq – ketmoq, lekin bu holat sof dialektal so'zga mansubdir.

Yo'lovchiman, senga burilib qarayman,

*Kim biladi yilqilarning **soyibi**?* [5, 313]

Bu misrada kelayotgan soyib dialektal birligida [h] bo'g'iz undoshi [y] til o'rta undoshiga almashgan bo'lib, ega ma'nosini ifodalaydi. Lekin dostonning ba'zi o'rinlarida fonetik hodisaga uchragan holati tahrirlanganligini ham ko'rish mumkin:

*Yilqining sohibini so'rab turasan,
Yo'q narsani so'rab nima qilasan?* [5, 314]

Bu misralarda kelayotgan **sohib** so'zi doston tahriri davomida tuzatilib, adabiy til holatiga keltirilgan bo'lishi mumkin.

*Mundayg'achiq ahmoq bo'lgani nesi,
Bog'onog'i so'zimni ayt mang to'rama.* [5, 114]

Misrada kelayotgan **nesi** dialektal birligi tarkibida gonetik hodisa yuz bergan. Nima so'roq olmoshidan [m] va [a] tovshulari tushirilgan hamda qisqargan shakliga -si qo'shimchasi qo'shilgan.

Xazon bo'lmay bog'da gullar so'lmasin,

*Masti tarqab, yana turib qolmasin,
Erta bo'nglar, zindon kechga qolmasin.* (5, 220)

Mazkur satrlarda kelayotgan **bo'nglar** dialektal so'zining tarkibidagi -l undoshi tushib qolgan. Natijada yopiq bo'g'inga aylanib, -ing shaxs-son qo'shimchasi tarkibidagi [i] unlisining tushishiga sabab bo'lgan. Bu esa **bo'linglar** tarzida qo'llaniladi. Leksik-fonetik dialektal so'z sifatida satrdagi bo'g'inlar miqdorining saqlab qolinishiga ham sabab bo'lgan.

Lochinday aynalma bunda, ahmoqlar,

Bora bergin o'z yo'lingga badbaxtlar. [5, 61]

Aynalma - dialektal birlik. Aylanma tarzida ifodalanadi. Bo'lishsiz fe'l vazifasida kelgan bo'lib, [n] undoshi bilan

[l] undoshining o'rni almashgan holatni ko'rish mumkin.

Unday deb chiqarma sen ham dovshingni,

Tanimaysan undayg'achiq kishingni. [5, 309]

Dovshingni dialektal birligining asosi - tovush. Ya'ni [t] undoshi [d] ga o'tgan bo'lsa, [u] unlisi tushib qolgan, natijada dialektal holatda matnda ishtirok etgan.

Har qaysisi bir darada bir-biriga yonashmay, ayiqdan chinqirib yubordi. [5, 56]

Gapda kelayotgan **yonashmay** dialektal birligida [d] undoshi tushib qolgan. **Yonashmay** - yondashmoq fe'lining dialektal holati deyish mumkin. Yaqinlashmay ma'nosini bildiradi.

Egam onsot qilgay bunda mushkulni,

*Shul zamonda soldi otning ustiga,
Zarliyu zardobdan bo'lgan chirgini.* [5, 79]

Gapdagi **onsot qilgay** birligini tarkibida [n] undoshi orttirilgan, asos oxiridagi [n] undoshi [t] undoshiga almashib ketgan. Bu birlik oson qilmoq so'zining dialektlashgan holatidir.

*Qorajonbek men ham senga qarayin,
Bir kelar bo'ljalning sendan so'rayin.* [5, 124]

Bo'ljalning - dialektal birlik. Mo'ljal, taxmin, chama ma'nosida kelgan. Birlik boshidagi [m] undoshi [b] tovushiga almashgan. Qilayotgan taxmining - mo'ljalning bir kelib qoladi, shuning sendan so'rayin, deya ta'kidlangan.

*Zil tog'ida bordir bitta aydarhor,
Borsang aydarhoga bo'larsan duchor,*

Qaytgin endi toqqa-toshga bormanglar. [5, 274]

Aydarhor – dialektal soʻz boʻlib, adabiy tilda ajdarhodir.

Koʻrinib turibdiki, [j] undoshi [y] undoshiga oʻtgan, [r] undoshi orttirilgan. X.Doniyorov monografiyasida shunday izohlar bor: “adabiy tilimizdagi aslida arabcha yoki fors-tojikcha boʻlgan koʻpgina soʻzlar sharqiy gruppaga qipchoq shevalarida quyidagi fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllaniladi: **aydahar** – ajdaho. Bu holni biz, birinchidan qipchoq sheva vakillarining xususan, arab va fors tillari vakillari bilan nisbatan kam munosabatda boʻlganliklari, bu sheva vakillarining turmush sharoitlarining oʻziga xosligi (qishloq joyda yashab kelganliklari, koʻproq chorva bilan shugʻullanganliklari va hunarmadlik bilan nisbatan kam shugʻullanganliklari) kitobiy terminlarni kam qoʻllaganliklari va shu kabi oʻziga xos tomonlar bilan izohlaymiz”. [9, 78]

Men bildim, yangitda soʻrab turaman,

Sizni bilib men ham xizmat qilaman,
[5, 266]

Yangitda dialektal birligida [t], [d], [a] undoshlari orttirilgan. Payt ravsidoshi boʻlib kelgan *yangitda* – boyadan beri maʼnosini ifodalaydi.

Enang bilan sen topishding yoʻllarda, Oʻkranib enangni emgin, Boychibor.
[5, 313]

Oʻkranib – dialektal soʻz boʻlib, lugʻatda izohini uchratmadik. Bu soʻz oʻkirmoq soʻzining dialektlashgan holati. Misrada: yoʻllarda engan bilan topishding oʻkirib, yani (xursandligingdan) baqirib emgin, deyilmagan. Hatto bu soʻz eski turkey tilga oid lugʻatlarda koʻkramak tarzida uchraydi. Bu soʻzning asosidagi [oʻ], [k], [r] tovushlaridan maʼnoga ishora qilib turibdi.

Doston matnida uchragan yuqoridagi kabi leksik-fonetik dialektizmlar miqdor jihatdan koʻp. Baʼzilari doston matnining turli oʻrinlarida takror qoʻllanilgan. Fonetik hodisalar jarayonida yuzga kelgan shevaga oid birliklar nafaqat dialektal maʼno, balki intonatsiyaga, ijroga ham hamohanglikni taʼminlashga xizmat qilgan deyish mumkin. Chunki tovushlarning uygʻunligi baxshi uchun ham muhim jarayon boʻlib, bunda leksik-fonetik dialektizmlarning oʻrni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doniyorov X, Yoʻldoshev B. Adabiy til va badiiy til. – Toshkent:, Fan nashriyoti. 1988. 208 b.
2. Abdurahmonov Gʻ tahriri ostida. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent:, Fan nashriyoti. 1966. 390 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – Toshkent:, Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2002, 158 b.
4. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent:, “Nodirbegim” nashriyoti, 2021. 176.
5. Fozil Yoʻldosh oʻgʻli. “Alpomish” dostoni. – Toshkent:, “SHARQ” nashriyot matbaa aksiyadorlik jamiyati bosh tahririyati. 2010. 400 b.
6. Z. Maʼrufov. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Moskva: 1981. II jild.632 b.
7. Nazarov N. Laqaylar: baʼzi soʻzlar va iboralarning dialektologik mazmuni. – Toshkent:, “Iqtisod -moliya” nashriyoti. 2005.202 b.
8. B.Toʻychiboyev. “Alpomish” va xalq tili. – Toshkent:, Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 2001.160 b.
9. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent:, Fan nashriyoti. 1979.160 b.
10. Mirzayev T, Eshonqul J, Fidokor S. – Toshkent:, “Alpomish” dostonining izohli lugʻati. 2007. 164 b.